

JÓN SAMSONARSON

BYLTINGASINNAÐ SKÁLD Í ÞJÓÐFRÆÐAHAM

1 Inngangur

GÍSLI BRYNJÓLFSSON yngri, skáld og háskólakennari, var fæddur 1827, sonur presthjónanna á Hólum í Reyðarfirði, dr. Gísla Brynjólfssonar og Guðrúnar Stefánsdóttur frá Möðruvöllum í Hörgárdal, móðurfaðir Stefán Þórarinsson amtmaður á Möðruvöllum. Dr. Gísli lést með sviplegum hætti, tveim mánuðum fyrir en Gísli yngri var í heiminn borinn, eftir því sem segir í formála fyrir *Ljóðmælum Gísla Brynjólfssonar* Kaupmannahöfn 1891 (sbr. Gísli Brynjólfsson 1952:5–6). Gísli eldri drukknaði í Reyðarfirði. Þá varð Hjörleifi sterka að orði, að sagan segir:

Silfurkerin sökkva í sjó,
en soðbollarnir fljóta.

Það voru eftirmæli dr. Gísla í heimahéraði (Sigfús Sigfússon 1933:179 og Jón Árnason 1954:152). Af syninum Gísla er það að segja að hann fór stað úr stað með móður sinni fyrstu árin, sem væri allmikill rekstur að segja frá og þarflaust að hafa uppi hér. Í Bessastaðaskóla var Gísli yngri við skólanám 1841–1845, og að því loknu var stefnan tekin til Danmerkur til framhaldsnáms í Hafnarháskóla. Í Danmörku ílengtist Gísli og hafði búsetu ævilangt með móður sinni Guðrúnu Stefánsdóttur sem fór utan haustið 1847. Guðrún náði háum aldri, lést í Kaupmannahöfn 1890 (Gísli Brynjólfsson 1952:7). Á Íslandi var Gísli kunnur af kvæðum sínum. Hann var skáldið í Kaupmannahöfn sem kvað Farald og Jakobsgrát (Grát Jakobs yfir Rakel) sem alþýðamanna kunni meira eða minna utanbókar og lærði mann fram af manni. En Gísli hafði fleira á prjónum. Hann var bardagamaðurinn sem skrifaði hvassyrтар greinar til varnar frelsishreyfingum almúgans í Evrópu, og sendi löndum sínum heima í *Norðurfara*, tímariti sem hann gaf út með Jóni Thoroddsen 1848–1849.¹ Ekki var Gísli við eina fjölinu felldur og lætur að

¹ Um stjórnmálaskoðanir Gísla Brynjólfssonar, sjá Þórunni Valdimarsdóttur (1982:87).

líkum, að slíkur föðurlandsvinur, almúgasinni, sagnadýrkandi og stríðsmaður sem Gísli var, festi hugann við munnmælasögur íslenskrar alþýðu á þjóðsagnaöld sem nú var upprunnin, og hygði þá einkanlega að öllu því sem laut að fornum tímum eða bar nokkurn keim af hetjuanda fornsagnanna. Til góðs vinar, Konráðs Gíslasonar orti Gísli Brynjólfsson 1846, og var þá tekinn að lesa lög, sér sjálfum til lítillar gleði (Gísli Brynjólfsson 1891:236–237):

Leiðr er eg á lögum,
 leiðr á molludögum,
 leiðr á lífsins snögum,
 leiðr á flestum brögum,
 leiðr á lýðum rögum,
 og lærdóms sundrhutan,
 leiðr á öllu utan
 Íslendingasögum.
 Þú hefr sjálfr sagt, að er
 sorg og ami grandir þér,
 þú í sögum fornum fyndir
 fagrtærar svalalindir!
 Það er satt, eg sé nú betr,
 enn segir þetta böguetr,
 að sá er munr á sögum fornum
 og sögum er getr þessi öld,
 sem hjá hnetti himinbornum
 hangi tjörublys um kvöld;
 og svo er á eptir sögum nýjum
 sögur að lesa um forna öld,
 sem er út úr svælubýjum
 um svalandi og fögr kvöld
 út á frjálsa að ganga grund
 — eg get ei verið að nefna lund —
 eðr eptir dauðadá
 daprs vetrar gæðing á
 í hressandi vorblæ um heiðar að ríða,
 og hugann að losa við angr og kvíða.

Afstaða Gísla til alþýðlegra munnmælasagna og hugmyndir um skyldleika þeirra við Íslendingasögur kemur dável til skila í ritgerð sem hann lætur prenta sem inngang að danskri þýðingu á íslenskri þjóðsögu um Hellismenn sem birtist 1852 í *Berlingi*, lesendum danskra blaða til lærdóms og nokkurs þroska að ætla verður, eða að minnsta kosti til skemmtunar og íhugunar. Ekki

segir af viðtökum danskrar alþýðu fyrri aldar, en inngangur Gísla fer hér á eftir lesendum *Griplu* til gagns og gleði á liðandi stundu, og læt ég þýðingu Hellismannasögu fljóta með, svo að allt verði sem næst frumútgáfu 1852, enda er *Berling* gamla óvída að fá, og hrekkur tilvísun skammt. Skoðanir Gísla á uppruna og eðli íslenskra fornsagna eru trúlega í nokkuð góðu samræmi við staðfast álit ýmissa samtímamanna hans, og mætti þykja fróðlegt að kynnast þeim hugmyndum, þótt aldrei verði því treyst að Gísli endurómi einungis skoðanir fjöldans og ekki einu sinni víst að hann þræði stigu hinna lærðu krókalaust. Hitt skiptir máli sem óumdeilanlegt er að viðhorf skáldsins, sagnaunnandans og háskólakennarans Gísla Brynjólfssonar kemur fram í innganginum sem hér fer á eftir með Hellismannasögu, eins og hún var reidd fram fyrir danska lesendur, lærða og leika, í *Berlingske politiske og Avertissements-Tidende*, 11. og 12. ágúst 1852 sem var á þessa leið:

2 Hellismannasaga

Fortællingen om Hulemændene (Hellismannasaga.)

*Et islandsk Folkesagn.
Ved M. G.*

Det var først efter at Brødrene Grimm havde udgivet deres berømte Samling af Eventyr, at Folk i Almindelighed begyndte at anerkjende den uudtømmelige Skat af Oldtidsoverlevering, der laa begravet i deres egne Folkesagn. Det Exempel, som Grimm havde givet, blev hurtig fulgt i mange Lande, og de forskjellige Samlinger, man allerede besidder, have unegtelig bidraget overordentlig meget til en rigtigere Opfatning af Folkenes indbyrdes Slægtskab og deres Oldtidstro. Som bekjendt har Island, fremfor de fleste andre Lande, havt det Held, at ikke alene dets egne, men endog hele Nordens ældste og oprindeligste Sagn der bleve optegnede medens det episke Liv og den oprindelige Sædelighed i Sæder og Skikke endnu vedligeholdte sig i sin fulde Kraft — thi de saakaldte Sagaer ere i Virkeligheden intet Andet end en umiddelbar, rigtignok ofte med Mesterhaand ordnet Nedskrivning af den samme levende Tradition, der endnu ligger til Grund for Folkesagnene. Men saa heldig denne Omstændighed end var for Nordens og hele den germaniske Oldtidshistorie, saa har den dog havt de Følger for Island, at af den Mængde

Sagn, der endnu haves, kun meget faa kunne føres tilbage til de ældste Tider. Island har, naar man undtager nogle enkelte Digte, der endnu specielt betegnes som „fornkvæði“ (Oldtidsdigte), som f. Ex. „kötludraumur“ o. s. v. — og selv disse høist ulige i Formen —, Intet at opvise, der kan sættes i klasse med de danske Kæmpeviser eller lignende Middelalderskvad i flere europæiske Lande. Efterat de gamle Digte og Sagn saa tidligt vare nedskrevne havde man i Eddadigtene og Sagaerne, der fuldkommen vare tilgængelige endogsaa for Menigmand, en saa fyldestgørende Samling af alt det, der ellers hos Folket pleier at forplantes ad Sagnets Vei, at Betingelsen for dettes Vedbliven for en stor Deel maatte ophøre. I Island var man derfor, da den gamle Sagnkreds maatte betragtes som afsluttet, hvad Dannelsen af historiske Sagn angaaer henvist til en senere Tid, og denne var, paa Grund af Forhold, vi her ikke ville berøre, langt fra ikke saa skikket til disses Udvikling som Oldtiden. Men jo færre derfor de Sagn ere, der uden i tidligere Tider at være blevne nedskrevne, umiddelbart kunne udledes fra Oldtiden, som en hos Folket levende, aldrig nedskreven Tradition desto interessantere bliver det tillige at see dem bevarede og almindelig bekjendte. Vi udvælge derfor *foreløbig* af den i Reykjavik i Aar udkomne Samling af islandske Eventyr af M. Grimsson og Jon Arneson eet af dem, der forekomme os at være de mest oldtidsagtige og ville tillige, idet vi meddele samme, ledsage det med nogle indledende Bemærkninger om de historiske Begivenheder i Oldtiden, der maae antages at ligge til Grund for det. — — —

Øverst i Borgarfjorden i det sydvestlige Island, omtrent halvanden Dagsreise fra Reykjavik ligger i en gammel Lavastrækning den bekjendte Surtshellir, en lang og bred underjordisk Hule, der endnu aldrig har været undersøgt i sin hele Udstrækning.² Den har sit navn, enten af det Mørke, der stedse hersker i den,³ eller af en fabelagtig Jætte, Surt, som der troes eller troedes at have sit Tilhold, og som allerede i Oldtiden var Gjenstand for overtroiske Sagn. Det fortælles saaledes om en af de ypperste Landnamsmænds, Høfda Thords Søn, Thorvald holbarke, at han et Efteraar reiste til Sønderlandet til Bonden Smidkel, hvis Gaard laa i Nærheden af Hulen, og, efter at have opholdt sig der en Tid selv drog op til Surts Hule, for at bringe Jætten, som der hærskede, et Æresdigt, han havde forfattet om ham, samt at

² *Neðanmáls er svohljóðandi athugasemd*: Den nøiagtigste Underretning om den findes foresten i E. Olaffsens og B. Povelsens Reise igjennem Jsland [p.e. Eggert Olaffsen og Bjarne Povelsen (1772:239–253)].

³ Þórhallur Vilmundarson (1983:124–125) heldur því fram að hellirinn hafi heitið *Surtr* að fornu, og muni nafnið dregið af því að hellirinn sé niðdimmur hið innra.

han strax efter at være vendt tilbage, fik en Datter af Smidkel tilægte. Heraf, saavel som af den Omstændighed, at Landnåma et andet Sted beretter, at det netop var denne Smidkels to Sønner, Thorarinn og Audur, der var Hovedmændene for de senere saa bekiendte Hulemænd, skulde man næsten slutte, at Jætten Surt netop i Smidkels Familie har været betragtet som et beskyttende Væsen eller en Familieguddom, man maatte hædre paa alle Maader, og i hvis føregivne Bolig Sønnerne kunde søge et sikkert Tilflugtssted. Men hvorledes dette end foreholder sig saa er det dog sikkert, at Hulen allerede meget tidligt benyttedes som Smuthul af Fredsløse, hvoraf der fornemmelig i det første Aarhundrede efter Landets Bebyggelse synes at være opstaaet forskiellige Bander, for det meste i Borgarfjorden og de tilgrændsende Herreder. Den største og berømteste af disse var udentvivl Holmverjernes Bande der anførtes af den bekjendte Hörð, om hvem der haves en fuldstændig Saga (see *Islendinga Sögur* II), hvor der tillige berettes, at en af Banden, som undkom da den blev adsplittet, flygtede til Surtshulen og fortsatte der sit Røverliv efter at have samlet om sig en ny hob Fredløse. Det er udentvivl disse, der i den paalidelige Landnåma benævnes Hellismenn (Hulemænd), og om hvilke der siges, at de, 18 i Tallet, tilsidst bleve fordrevne eller dræbte af Herredets Beboere, under Anførsel af Herredshøfdingen Illuge den Sorte, Gunnløg Ormetunges Fader, i Forbindelse med en anden af Herredets Høvdinger, Torfe Valbrandsson, der tillige havde været Hovedmanden for Holmverjernes Tilintetgjørelse,⁴ samt endelig en vis Sturla Godi, boende paa den øverste Gaard i Herredet, der ligger Surtshulen nærmest, Kalmannstunga. Tid og Sted stemme, som man seer, ganske overeens med det der berettes i Hardarsaga, men for efterfølgende Folkesagn er dog fornemmelig Angivelsen af den sidstnævnte, Anførernes Opholdssted, af Vigtighed og Interesse, thi det bliver derved indlysende, at vi i Sagnet, saaledes som det nu foreligger os kun have den ældre, vistnok aldrig nedskrevne Hellismannasaga henlagt i en senere tid og fortalt paa dens Viis. Sætte vi nemlig istedenfor Sagnets Bøndesøn i Kalmannstunga den ældre Sturla Godi eller dennes Søn Bjarne, der udentvivl har fulgt sin Fader og istedenfor de atten Skoledisciple de gamle Hellismenn, osv., saa bliver det aldeles klart, at vi her i Virkeligheden have en

⁴ *Athugasemd neðanmáls*: Denne Torfe maa have været en stor Røver, "Fresser", thi foruden de to omtalte Bander, siges det ogsaa paa samme Sted, at han lod de 12 „Kroppsmænd“ dræbe. Disse omtales nu rigtignok ikke paa noget andet Sted; men Sammenhængen viser, at ogsaa de maae have været en hob Fredløse, der enten havde Tilhold paa eller oprindelig vare fra Gaarden Kropp ogsaa i Borgarfjorden; ja maaske vare de endog den ældste af de tre Bander, thi deres Udryddelse nævnes som Torfes første Bedrift.

gammel Saga, kun med den Forskjel at den første er nedskreven i det 19de Aarhundrede, skjøndt den meget godt kunde have været det og da naturligviis langt fuldstændigere i det 12te Aarh. De Ord der i Slutningen tillægges Hulemændene og Verset der tilskrives Erik skjøndt nyere i sin nuværende Form ere dog øiensynlig efter Indholdet gamle og uforandrede bevarede i Traditionen, og de mange Stedsnavne, der endnu findes i Island i disse Egne, og som ligefrem hentyde paa disse Begivenheder, ere altfor tydelige Beviser, til at man ligefrem kunde antage det Hele for opdigtet. Men vi ville lade Sagnet selv tale.

Hellismannasaga

Sagnet fortæller, at i fordums Dage forenede atten Skoledisciple fra Holum sig om at blive Stratenrøvere. Nogle sige, at Aarsagen dertil var, at de havde dræbt en gammel Kone der paa Stedet. De sluttede sig sammen, lovede troligt at følge hverandre og opsløge deres Bo i Surtshulen ved Kalmannstunga. De havde to Qvinder med sig, og man siger, at de fik Børn med dem, men at de druknede dem alle i en Sø, som er inde i Hulen. De røvede Folks Qvæg der paa Hederne og dreve det hjem til deres Bolig om Efteraaret i hundredeviis. Sagnet fortæller at de dreve Faarenene hen til det store Hul, som er paa Hulens Tag, tæt indenfor Døren, og stødte dem derpaa ned igjennem Aabningen for ikke at behøve at slagte dem, hvilket syntes dem altfor megen Uleilighed. Dette foranledigede, at Bøndernes Hjørder sjelden vare fuldtallige, naar de hentedes hjem fra Bjergene om Efteraaret, hvilket de syntes saare ilde om, uden dog at forhindre det, thi Ingen vilde udsætte sig for den Fare, at falde i Hulemændenes Hænder. Man veed ikke at de have dræbt noget Menneske eller gjort Indbrud paa Gaardene, men de bare altid Vaaben og vare mange sammen. De skjulte sig heller ikke og det var deres Sædvane at besøge Kirken i Kalmannstunga. Der stode de midt paa Gulvet i en Rad, med Ryggene vendte imod hinanden og deres Vaaben ved Siden, saa at Bønderne ikke fandt det raadeligt at angribe dem, skjøndt de gjerne vilde.

Dog undgik Hulemændene ikke Herredsbeboernes Svig.

Det hedder, at Beboerne af Hvitarsida lagde Raad op om, hvorledes de skulde fordrive disse Ransmænd fra Nabolaget eller udrydde dem. Bondesønnen i Kalmannstunga samtykkede da i at prøve paa at svige Hulemændene, men betingede sig, at Bønderne lode ham ene raade og ydede ham trofast

Hjælp, naar han ønskede det. Dette blev ham lovet. Bondesønnen opsøgte nu Hulemændene, bad om deres Beskyttelse og sagde, at han ønskede at forene sig med dem. Hulemændene vare uvillige til at tage imod ham og sagde, at der rimeligviis var Svig under. Han negtede det og svor dem dyre Troskabseder. Hulemændene toge da imod ham, thi de syntes han saae kjæk og aabenhjertig ud, og de fandt det umandigt at støde den fra sig, som tyede til deres Beskyttelse og som de kunde gjøre med, hvad de vilde.

Nu var da Bondesønnen kommen i Samfund med Hulemændene og maatte gjøre Alt, hvad de ønskede. De passede dog bestandig nøje paa ham, og det første Aar gik hen, uden at han saae nogen Leilighed til at komme fra dem eller til at beseire dem. Det fortælles, at han da begyndte at finde Opholdet der uhyggeligt, dog lod han ikke Hulemændene mærke Noget.

Da Efteraaret kom, og der var en Uge til den Tid da Bønderne hente deres Qvæg fra Bjergene, gik Hulemændene efter Sædvane ud for at opsøge Faarene. De gik Alle ud paa denne Færd⁵ med Undtagelse af Een, som blev tilbage i Hulen hos Konerne. Bondesønnen toge de ogsaa med. De gik nu vidt omkring paa Hederne og kom tilbage med en Mængde Faar. Dem dreve de ind i den saakaldte Vaabendal hvor de hvilede om natten, før de dreve Qvæget hjem i Hulen til Slagtning. De lagde sig Alle i en Række oppe paa Skrænterne og stak deres Vaaben ned i Jorden ved Siden af sig. Dagen efter stode de op, dreve Qvæget sammen og førte det hjem til Hulen. Der styrtede de det ned igjennem Hullet, og Altsammen gik meget hurtigt for sig. Bondesønnen maatte hjælpe med, enten det behagede ham eller ikke.

Nu sloge Hulemændene sig til Ro og levede, som de syntes bedst hele Vinteren. Bondesønnen var nu led og kjed af hverken at kunne komme bort eller beseire Hulemændene. Saaledes gik hele Vinteren og Sommeren ligetil Høsten. Da lod Bondesønnen, som om han var syg og ikke kunde gaae med dem for at opsøge Faarene, men tilbød at blive hjemme og passe Qvinderne. Men for at de kunde være visse paa at han ikke flygtede, medens de vare borte,

⁵ *Athugasemd neðanmáls*: Saadanne længere Tog nord paa eller nord over Bjergene stemme ogsaa godt overens med det Liet, som ellers i de gamle Skrifter berettes om Hulemændene, skjøndt det hos disse naturligviis var formelige Røvertog. Der kan nemlig ikke være nogen Tvivl om, at det netop er Hulemændene fra Surtshulen, der menes, naar der baade i Vatnsdæla og i et Udtog af denne i Landnåma berettes, at Hovdingen Ingolf fra Vatnsdalen, der netop levede paa denne Tid, engang dræpte 5 af 18 Hulemænd, der, efter at have røvet paa en Gaard i Hunevands-syssel, havde trukket sig tilbage op paa Bjergene. Antallet er ganske det samme, og Ingolf omtaler i Sagaen udtrykkelig Hulen, hvortil de kunde undslippe, paa en Maade, der udtrykkelig viser, at han kun kan mene den bekjendte Surtshule. Overf. Anm.

skare de Haserne over paa begge hans Fødder og lode ham endnu sværge paa, at han ikke vilde forraade dem. Derpaa droge de afsted, men Bondesønnen laa syg tilbage. Qvinderne pleiede ham og lægede hans Saar.

Nu syntes Bondesønnen, at det var bedst at prøve paa at beseire Hulemændene, naar de kom hjem fra deres Foretagende. Han krøb derfor en Nat bort fra Hulen, og det traf sig saa heldigt, at han fandt en Hest tæt derved paa Flodbredden. Han tog den og red til Bygden. Derpaa lod han Bud udgaae til alle Herredets Beboere og stævnedes alle vaabenføre Mænd til sig. Han fik en Mængde samlet, alle temmelig øvede i Vaaben. Bondesønnen meddelte dem nu sin Plan og opfordrede dem til ufortøvet at følge ham. De rede afsted den Aften, da han vidste at Hulemændene pleiede at komme i Vaabendalen. Han havde nu langt flere Folk end disse. De rede hen til den anden Ende af Dalen; der stege de af Hestene og nogle bleve tilbage for at passe paa dem, at Hulemændene ikke skulde faae fat paa dem og saaledes undkomme. Nu indrettede Bondesønnen det, efter som han syntes bedst. Han sagde, at de skulde gaae lydløst ind i Dalen og tage alle Vaabnene fra de sovende Hulemænd. Derpaa skulde en Mand som han udvalgte, gaae hen til den Hulemand, der laa inde i Hulen og havde en Knokkelskjorte over sig, og hugge hovedet af ham. „Det er meget vigtigt,“ sagde han, „thi den Mand vil skade os, hvis han kommer paa Benene. Han er den kjækkeste af Hulemændene, og de have megen Tillid til ham. Han har lavet sig en Skjorte af Faareknokler, og intet Jern bider paa den.“ Da han havde sagt dette, gik de ind i Dalen, hvor de saae Hulemændene ligge og sove. Bønderne snege sig lydløst hen imod dem og toge alle deres Vaaben bort. Derpaa huggede den, der var udnævnt dertil efter Manden i Knokkelskjorten, men ramte ham ei, saa Hugget traf den Mand, der laa ved Siden af, og tog hans Hoved bort. Hulemændene bleve forstyrrede i deres Søvn og reiste sig op. En af dem siger: „Tag Dig ivare, Knokkelskjorte, de Fires Lige er falden.“ Der blev nu en haard Kamp, men da Hulemændene manglede deres Vaaben, kunde de ikke staae sig mod Overmagten. Den ene faldt ovenpaa den anden. Dog fik Bønderne dem ikke Alle dræbte i Dalen, de maatte forfølge dem langt og dræbte dem da, hvor de naaede dem. Thorvald blev dræbt paa Thorvaldsbakken; Geirald blev dræbt paa Geiraldstinde, nordligt paa Arnarvandsheden, Atle ved Atlebæk, Asgeir ved Asgeirsbrønd. En af Hulemændene hed Thormod, han flygtede nedad Herredet, henimod Borgarfjorden, og baade Ridende og Gaaende forfulgte ham. Da han kom til Stranden, styrtede han sig i Søen og svømmede ud til Thormodskjær. Bønderne fulgte efter ham. Men da han saae dem komme til Skjæret gik han op paa Thormodstinde, kastede sig fra den ned i Søen og kom ikke op igjen. En

af Hulemændene hed Erik. Han berømmes for sin Styrke og Tapperhed. Han undkom ved at vende Mølle henimod Jøkulen, som siden har faaet Navn efter ham og kaldes Eriksjøkul. Han løb op paa en Tinde nordligt i Jøkulen, men Herredsbeboerne vare ham da saa nær, at en af dem huggede til ham og afhuggede hans ene Fod tæt ved Anklen. Men Erik undslap dog og kom op paa Tinden. Da qvad han:

Mit Hjerter svumler høit af Mod,
Og Frygt ei ved det hefter —
Jeg undkom paa den ene Fod,
kun faa vil gjøre det efter.

Bønderne maatte da gaae deres Vei; thi Ingen vovede at løbe op paa Tinden; Døden havde ogsaa været den vis der havde prøvet derpaa. Tinden kaldes nu Erikstinde.

Da de vare færdige med Hulemændene, droge Bønderne hen til Hulen og havde isinde at bemægtige sig Qvinderne og det, der muligen var af Kostbarheder. Men Qvinderne forsvarede sig godt og kastede baade Ild og kogende Vand ned paa dem. Sagnet siger, at Herredsmændene her vare i den største Fare, og at det forekom dem værre at beseire Qvinderne end alle Hulemændene. Dog beseirede man dem, som man kunde vente af saa stor Mængde, thi Ingen kan staae sig mod Overmagten. Der fortælles ikke om de dræbte dem eller ei, dog er det rimeligt, at de gjorde det. Der siges heller ikke, at de have fundet mange Kostbarheder i Hulen, men hvad der var, toge Herredsmændene med sig. De toge ogsaa alt det Qvæg med, som de fandt, og som Hulemændene havde drevet sammen, og droge hjem dermed.

Nogle sige at Bondesønnen med Tiden blev fuldkommen helbredet for sine Saar, bosatte sig i Kalmannstunga efter sin Fader og døde der i en høi Alderdom. Andre sige, at han sygnede hen kort efter Hulemændenes Drab, og at Ingen kunde læge ham. Han skulde levet mange Aar med sit Saar og siden raadnet levende eller visnet hen, førend han døde.

Andre igjen foretælle anderledes. De sige, at Erik kom ned af Tinden, da Herredsmændene vare dragne bort. Han gik ned til Søen, sige de, og gik ombord i et Skib, der tilhørte nogle Kjøbmænd. Han erhvervede sig hurtig Mandskabets Venskab, blev en rig Mand og reiste som Kjøbmand imellem Landet. Nogle Aar efter denne Tildragelse kom et Skib til Reykjavik. Det var et stort og smukt Kjøbmandsskib og havde mange og gode Varer. Folk kjøbte overordentlig meget paa det og fortalte rundt om i Landet, at dette Skib gav, men solgte ikke. Mange fra Herrederne ilede da til Skibet. Bonden fra Kal-

mannstunga drog ogsaa derhen, den samme, der sveg Hulemændene. Da han var kommen ombord i Skibet, kom der en Mand op paa Dækket, som Ingen syntes før at have set. Han var høi af Væxt, kraftig og mandig at see til. Han var iført en rød kjortel og gik paa en Træfod. Denne Mand gik hen til Bonden, greb ham med Hænderne og sagde, at alle Folk nu skulde gaae deres Vei, hvis de vilde beholde Liv og Lemmer. Der siges da, at Bønderne bleve bange, styrtede bort fra Skibet og gik i Land. De saae da, at Kjøbmanden lettede Anker, heisede Seil og lod staae ud paa Havet. Alle vare nu overbeviste om, at det maatte have været Erik, og at han havde i sinde at gjen-gjælde Bondens Svig. Han skulde ogsaa have yttret det, da han stod paa Tinden, at han skulde hævnne Hulemændene skrækkeligt, naar han kunde komme til det. Man fik intet mere at vide, hverken om Kjøbmandsskibet eller om Erik og Bonden, eller om hvilken Straf han led. Her slutter Fortællingen om Hulemændene.

Saaledes fortælles Sagnet i den os foreliggende Eventyrsamling. Men vi have hørt Slutningen fortælle paa en anden, som det forekommer os, ikke mindre oldtidsagtig Maade.

Erik mistede allerede sin Fod under Kampen i Vaabendalen og maatte derfor gribe til det usædvanlige Middel at see at undkomme ved at vende Mølle, hvori han siges at have erhvervet sig en forbausende Færdighed. Det lykkedes ham ogsaa ganske rigtig, skjøndt han forfulgtes baade tilhest og tilfods, og efter at han var undsluppet op paa Bjergnippet oppe i Jøkulen, hvor han qvad det anførte Vers, maatte Herredsbeboerne vende om med uforrettet Sag. De var ogsaa overbeviste om, at han alligevel maatte omkomme af Blodtab og Hunger, og det lod virkelig til, at det var gaaet saaledes, thi flere Aar gik hen, uden at man hørte det mindste til Erik. Bonden i Kalmannstunga var død og Sønnen havde modtaget sin Arv og boede nu paa Gaarden. Han var en dygtig Mand og højst anseet i Herredet. Sagen med Hulemændene var næsten forglemmt og omtaltes kun sjelden, undtagen naar en eller anden af Deltagerne fortalte om deres Tapperhed, for at kunne prale desto mere af sin egen. For den slags Forfængelighed var den gode Bonde i Kalmannstunge heller ikke fri; han roste sig af at have været den egentlige Anfører, der ved sin List og Udholdenhed havde besejret Røverne. Da han var en dygtig Smed pleiede han ofte at arbeide i sin Smedie; en saadan haves paa hver enkelt Bondeggaard i Island. Saaledes sad han der da ogsaa en Aften om Efteraaret og forfærdigede en Lee, mens Folkene slog og syslede med Høet ude paa Udmarken, langt fra Gaarden. Da kom der gaende en, som det syntes ham, aldrende Mand, der gik lige hen til den aabne Smediedør og hilste paa Bon-

den. Denne Mand havde en Kappe over sig og skjulte Ansigtet tildeels med Hætten, desuden gik han paa en Træfod. Han fortalte Bonden et og andet om hvem han var, indviklede ham hurtig i en Samtale med sig og tilbød at ville blæse, mens han smedede. Umærkelig førte han Samtalen hen paa den tid, da Hulemændene endnu vare frygtede der i Egnen, og fik saaledes Bonden, der var meget glad ved at kunne fortælle om sine egne Bedrifter, til at fortælle vidtløftig, om hvorledes det var gaaet til med deres Udryddelse. Endelig spurgte han, om da virkelig alle Hulemændene bleve dræbte der paa eengang. „Der undkom ingen,“ svarede Bonden og smilede selvtilfreds, „undtagen En, ved Navn Erik, og han var allerede halvdød, dengang vi forlode ham; han maa nu for længe siden være bleven et Bytte for Ørne og Ravne — han havde mistet sin ene Fod.“ Da reiste den Fremmede sig hurtig og rettede sig i sin fulde Høide; han kastede Hætten fra Ansigtet, rev det gløende Jern af Jlden og gjennemborede den uforberedte Mand i Øieblikket. „Fortæl da der, hvor Du kommer hen i Aften, at Erik med den ene Fod lever endnu,“ sagde han og vendte sig hurtig om for at gaae, idet han mumlede: „nu har jeg hævnnet mine Staldbrodre.“ Derpaa gik han hurtig bort og hen til den egentlige Gaard, hvor der kun var en enkelt Qvinde hjemme, da alle de andre vare ude paa Marken. Han fortalte hende, hvad der var skeet, og bad hende skynde sig at staae sin Husbond bi. Hun ilede til Smedien og fandt den døende Mand svømmende i sit Blod, men dog endnu ved Samling nok til at kunne fortælle hende, hvorledes det Hele var gaaet til. Men da hun kom ud igjen, var Erik forsvunden, og man har aldrig hørt noget om ham senere.

Surtschulen er endnu stedse Gjenstand for Almuens Overtro, hvor hoilig det endnu var Tilfældet i Eggert Olaffsens Tid, sees bedst af hans Reisebeskrivelse. Man troer, at den skal staae i Forbindelse med forskjellige andre underjordiske Huler, hvis Udgange ere paa Landets fjerneste Kanter. Saaledes skulde f. Ex. en af disse munde ud ved Tindastol, et Bjerg paa Nordlandet hvorom der ogsaa haves mange fabelagtige Sagn, en anden paa Langenes, Landets nordøstligste Spids. Vi ville derfor ogsaa, førend vi holde op med at omtale Surtschulen, endnu anføre hvad der et andet Sted meddeles i vor Eventyrsamling om den.

Det fortælles nemlig, at engang en Misdæder undgik sin Straf ved at løbe igjennem Surtschulen. Sagnet siger at han løb Dag og Nat, og at han endelig var kommen op ved Langanes. Hans Sko havde da været fulde af Sand, men da man undersøgte det, var det Guldsand. Manden sagde da, at han i nogen Tid havde gaaet i Sand og vadet deri til og op over Anklerne. Det havde forekommet ham mest at ligne det bløde Sand paa Havets Strandbred.

Dette synes at passe ikke ilde til denne gyldne Tid, da Guld opdages i alle Lande. Hvorfor da ikke ogsaa i Island? Sagnet aner det i det mindste.

3 Þjóðfræðafni tengt Gísla Brynjólfssyni í NKS 3312 4to

3.1 *Þýðandi Hellismannasögu*

Hér að framan var Gísla skáldi Brynjólfssyni eignaður formálinn að Hellismannasögu, og myndi þá gegna sama máli um þýðingu og frágang sögunnar. Stafirnir M. G. sem á undan fara eiga sér einfalda skýringu og augljósa sem nánar verður vikið að síðar, svo að ekkert fari á milli mála.

Rökin til þess að eigna má Gísla Brynjólfssyni inngang Hellismannasögu og þýðingu eru ekki jafn auðsæ, og verður að sækja þau í handskrifuð blöð sem lengi hafa legið og liggja enn í handritaböggli í Konungsbókhlóðu í Kaupmannahöfn, NKS 3312 4to. Þar er dregið saman íslenskt þjóðfræðafni af breytilegum uppruna. Handritablöð í bögglinum eru ósamstæð, en efni og þjóðerni ræður því hvað saman er lagt, í samræmi við það er bókavarðamerking: „Islandske Folkeminder“; í bögglinum eru til að mynda handritablöð „Fra Páll Melsteds Dødsbo, i Bogi Th Melsteds Gave 1931“. Sumt annað er merkt Gísla Brynjólfssyni yngra, „Fra UB 1932.“ Slíkar áletranir vísa til þess að Konungsbókhlóðu hafi borist blöðin úr Háskólabókasafni með gögnum Gísla Brynjólfssonar 1932.

Í Háskólabókasafni hafa handritin lent, sökum þess að Gísli lauk starfsferli í Kaupmannahöfn sem háskólakennari. Gísli lést í Kaupmannahöfn 1888. Til staðfestingar á hlut Gísla Brynjólfssonar í áðurnefndum handritaböggli, NKS 3312 4to, og sem vitnisburð um aðild hans að Hellismannasögu í Berlingi læt ég nægja að gera grein fyrir efni á lausum blöðum sem bókaverðir hafa lagt inn í gula örk, og skrifað á: „Forskellige Optegnelser vedrørende islandske Æventyr og Folkeminder af Gísli Brynjólfsson d. yngre (Autograf).“; og á sömu bls.: „Fra UB.1932.“⁶ Á blöðunum sem eru samkvæmt þessu með hendi

⁶ Við eftirgrennslan var staðfest að handritagögn Gísla Brynjólfssonar fluttust á milli safna í Kaupmannahöfn 1932, úr Háskólabókasafni í Konungsbókhlóðu. Svar við fyrirspurn þessa efnis barst greinarhöfundi í bréfi, dagsettu 23. okt. 1991, frá Erik Petersen, forskningsbibliotekar við Konungsbókhlóðu, Det kongelige bibliotek, håndskriftafdelingen. Orðrétt segir bréfitari:

Det er korrekt at Det kongelige Bibliotek modtog Gísli Brynjólfssons papirer fra Universitetsbiblioteket i 1932; en del af disse papirer befinder sig nu i Ny kgl. Saml. som selvstændige numre, mens andre er indgået i såkaldt voksende samlinger, dvs. numre i Ny kgl. Saml. hvori der til stadighed kunne/kan indgå nyt materiale. Det gælder således både Ny kgl. Saml. 3312 4° og Ny kgl. Saml. 3315 4°.

Gísla skálds Brynjólfssonar er eftirfarandi efni, og er þó engan veginn allt upp talið.

3.2 *Dálítil gamansaga*

Sagan hefst með greinargerð sem tengir hana Möðruvallaheimilinu og móður skrásetjarans eða fósturu hennar:

Sunneva gamla Markúsdóttur \[Síra Markús á Upsum — systur hennar: Steinunn — Hildur.\] fóstura móður minnar \og þeirra barna\ á Möðruvöllum, (hún fór síðan með Önnu sál. móðursystur minni að Ketilstöðum og dó þar eptir 1831 er við fórum að austan að Enni) sagði meðal annars þessa gamansögu:

Það var einhvern tíma þegar það var siður manna að leggja nautshúðir inní verzlun að \{fátækur(?)\} maður nokkur\, hugði sèr til hreifis að reyna að græða eitthvað á þessum sið, en (af því hann enga kýrhúðina átti,) þá varð hann að grípa til annarra bragða. Hann tók hrosshúð og batt við kýrhala, því það voru þá lög að þeir skyldu fylgja húðinni svo menn gætu sæð af hverskonar skepnu hún væri; fór síðan \túi skip\ í kaupstaðinn og úti skip til kaupmannsins, \En\ og gengu honum kaupin allvel og kom út húðinni svo ei bar á neinum prettum. Fór hann síðan í land og hrósaði happi sínu, en daginn eptir varð kaupmaður mjög reiður er hann fann að hann var svikinn, og sagði við einhvern mann, sem þá var kominn úti skipið til að kaupslaga við hann, þessi orð, sem síðan hafa verið höfð eptir honum: „Tekker tú ikke ten man i gaarftes som fik mjer belgen hest og batt við kuinstert með lángrinnes og gretten-tes og kúle paa sin kjaft?“ — Því maðurinn, er seldi hafði til þess að gera sig ókennilegan og völlumæltan látið uppi sig völu, og varð af því gúll út úr kinninni. En ekki er þess getið hvort sá sem að var spurður gat sagt kaupmanni nokkuð frá, hver hinn var, eða hvort hann hafi nokkur tíma náð í hann aptur, og mun sagan líka einkum hafa verið sögð vegna hinnar hlægilegu bögmælgis kaupmannsins.

2^{an} Janúar 1851.

Annars segir hún líka að kaupmaður hafi aptur náð í manninn, og, er

Skrár hafa ekki fundist um handrit sem voru afhent Konungsbókhöfðinu úr Háskólabókasafni 1932, enda er óvíst að þær séu til.

hann kom útá skip næst, látið taka hann og steypa honum <í> keitu-
kerald.

3.3 *Tvær vísur*

Utanmáls á fyrra sögublaði eru tvær heimilisvísur til Sunnevu og athugasemd skrásetjara yfir, sem á við vísurnar, og trúlega gamansöguna líka. Athuga-
semd skrifara: „Eptir móður minni.“ Vísurnar virðist mega lesa svo:

Oddur Þorsteinsson, eða einhver hagamæltur vinnumaður á Möðruvöll-
um bað Sunnevu að segja sér sögu:

Segðu eina sögu mér
Sunneva mín góða!
Þú ert meylla munstur hér
mæta hringatróða!

Í annað skipti kvað hann:

Sæmdarfljóðið Sunneva!
seldu mér ögn af vöflum,
sem býr til góða gulltróða⁷
er gengur þar á töflum.

Virðist mér einsýnt að þetta sé Sunneva Markúsdóttir sem skrásetjari kallar
fóstru móður sinnar á Möðruvöllum.

3.4. *Dúðadurtskvæði*

Þá er brot úr Dúðadurtskvæði. Í inngangi er gerð grein fyrir höfundi, séra
Hallgrími Eldjárnssyni prófasti á Grenjaðarstað, áður á Bægisá. Brotið er
þannig ásamt inngangi:

Dúðadurtskvæði

Síra Hallgrímur á Bægisá hæt gamall heiðvirður prestur; hann er lang-
afi Jónasar Hallgrímssonar og móðurfaðir þeirra Dr. Hallgríms Schev-
ing og Síra Hallgríms Thorlacíuss⁸; dætur hans þær hétu Snjálau og

⁷ Tilvísunarmerki skrifara aftan við orðið vísar til þessa sem skrifað er undir vísunni: „Guð-
rún siglða, sem bjó til mat í stofunni hún hafði verið í Höfn og hafði afi minn sál. hana inn með
sér er hann siglði seinast. —“

⁸ röðinni breytt með tölustöfum yfir línu úr Síra Hallgríms Thorlacíuss og Dr. Hallgríms
Scheving.

Ólöf, en afi Jónasar Þorsteinn, faðir Síra Hallgríms á Steinstöðum. Síra Hallgrímur gamli kvað þetta [„Dúðadurtskvæði“] við börn sín og skrifa eg það hér upp eptir móður minni, en hún lærði af Sunnevu fóstur sinni:

Dúðadurtskvæði [eptir Sunnevu]].⁹

Hér er kominn Dúðadurtur digur bæði og hár,
bíður hann fram í bæjardyrum bröndóttur og grár —

Kvæðið er prentað í útgáfu Ólafs Davíðssonar (1898–1903:164–171). Handrit telur Ólafur fram á bls. 166 án þess að geta um uppskriftarbrot í fórum Gísla Brynjólfssonar, hvort sem veldur samskiptaleysi Ólafs og Gísla á fræðasviðinu eða hitt að Ólafi hafi þótt brotið ómerkilegt, þótt það væri af eyfiskum uppruna, úr héraði höfundar og viðbótarheimild um skáldið sem kvað, og væri ólíkt Ólafi sem fylgdi því fast fram að tína sem allra flest til og nota, svo að allt væri sem fyllst og fullkomnast, að honum fannst, þótt hitt væri undir hælinn lagt hvernig farið var með efnismagnið. Líklegra þykir mér að Ólafur hafi ekki orðið þess áskynja að Guðrún Stefánsdóttir frá Möðruvöllum kunni skil á kvæðinu og bæri þá vott um samskiptaleysi Gísla Brynjólfssonar og Ólafs Davíðssonar á fræðasviðinu; lát ég þá eins og örugglega sé rétt til getið að Gísli Brynjólfsson hafi skrifað upp eftir móður sinni, og hún lært heima á Möðruvöllum af fóstur sinni, Sunnevu Markúsdóttur sem líklegast er, og má enn styðja frekari rökum að amtmannsdóttirin frá Möðruvöllum hafi kynnst merkilegum ævintýrasögum sem hún gat bent syni sínum til, þótt allt væri í brotum og ófullnægjandi sem hún mundi, þegar til átti að taka.

3.5 Nokkrar sögur

Á stöku blaði sem liggur í fyrrgreindri umbrotsörk eru minnisgreinar um sögur og ævintýri og eru sögur nefndar, en ekki skrifaðar upp, til að mynda:

Sögurnar um Blákuflu, Rauðkuflu og Grænuflu.
Grænufl, Blákufl og Rauðkufl.
(manninn sem smíðaði völuarhúsið, fálkinn, örninn).

Utanmáls stendur: „Skrifa Finni Þorsteinssyni um tröllkallinn er átti kökuna stóru, og aðrar sögur hans.“ Finn hefur Gísli þekkt frá Bessastaðaárunum.

⁹ + [eptir Sunnevu] *útstrikað, líklega um leið og skrifað var en hún lærði af Sunnevu fóstur sinni í næstu línu fyrir ofan.*

Hann vígðist prestur, og þjónaði síðast á Klyppsstað. Finnur var annálaður sögumaður í skóla sem segir í *Dægradvöl*. Hann gat sagt ýmis konar sögur, bóksögur jafnt sem munnmælasögur (Benedikt Gröndal 1965:106–107). Víðar eru minnisgreinar um munnmælasögur og hvað gera þurfi, hvað sem úr hefur orðið. Minnisgrein er þess efnis að skrifa þurfi

mönnum til og safna um Pál Vídalín, Skúla Magnússon, Reynistaða-bræður, Hafnarbræður, Fjalla-Eyvind, Axlar-Björn, Gottsvein gamla og syni hans, síra Sæmund Hólm, Bjarna amtmann ...

en skrifa þarf Jóni Þórðarsyni og Páli Melsteð, Gísla Konráðssyni o.fl. Yfir þessari minnisgrein stendur: „14da jan. 1852.“ Og er ljóst að skrásetjari ætla sér mikið um þetta leyti, en líklega hefur minna orðið úr. Gísli Brynjólfsson þótti aldrei skjótur til framkvæmda, þótt frjór væri í hugsun og hugmynda-ríkur. Er skemmst að minnast ummæla Guðbrands Vigfússonar í bréfi til Jóns Árnasonar 1860, í öðru sambandi, og skyldu þó (Jón Árnason 1950:240):

Peir, sem þekkja Gísla, sjá mikið vel, að úr þessu verður aldrei neitt, og þarf því enginn að láta það standa sér fyrir ljósi. Það er langur vegur og torsóttur milli hundrað arka í huganum og á prenti hjá meiri starfsmönnum og praktiskari en Gísli er, sem þér vitið af eigin raun.

Nærri minnisgrein frá 14. jan. 1852 er munnmælasaga, dável sögð, og kjörin að halda til haga framar mörgu öðru sem stefndi hærra og ekki er vitað hvað úr varð. Á lausablaði Gísla er þessi kunnuglega saga þannig, og verður ekki sagt að málalengingar og útúrdúrar spilli fyrir og tefji frásögnina:

Álfabörn tvö komu uppá baðstofulopt þar sem ungbarn lá í vöggu og systir þess lítil sat hjá, því allt annað fólk var úti á túni að heyvinnu. — Þá sagði yngra álfabarnið og vildi taka á barninu í vöggunni:

„Tökum á, tökum á!“ —

„Ekki má, ekki má —

Tvævetlingur situr hjá og segir frá!“

sagði þá hið eldra og bannaði hinu. Horfðu þau þá aðeins á vöggu-barnið um stund og fóru síðan út aptur eins og þau komu.

Á prenti birtist tilbrigði sömu sögu í safni Jóns Árnasonar *Íslenzkar þjóð-sögur og ævintýri* (I 1862–1864:40–41). Huldumálin eru lögð í munn tveggja kvenna, en þar eru lokaorðin: „sjóvetlingur situr hjá og segir frá“. Sjóvet-

lingurinn kemur eins og skollinn úr sauðarleggnum, þegar búast mátti við orði sem ætti við barnið sem sat hjá vöggunni og allra helst orði sem segði til um aldur þess, líkt því sem er í sögugerð Gísla Brynjólfssonar, „tvævetlingur“. Mætti geta þess til að sjóvetlingurinn væri upphaflega mislestur á handriti þar sem ‘ó’ gat táknað (táknaði) ‘ö’, og ætti sjóvetlingur að vera sjóvetlingur (sjö vetra barn), enda stendur svo í *Íslenskum þjóðhátum eftir séra Jónas Jónasson frá Hrafnagili*, í úrvinnslu og útgáfu Einars Ól. Sveinssonar (1934:265). Þótt undarlegt sé og nóturlegt skýtur sjóvettingnum upp í safni Einars sjálfs, *Fagar heyrði eg raddirnar* (í annarri prentun 1974:133), í fyrri tilbrigði huldumála sem þar eru. Í hinu síðara er tvævetlingur. Í fyrstu prentun sem Einar Ólafur annaðist til fullnustu er einungis tvævetlingur (1942:133).

Á fjórblöðungi í umslagsörkinni sem hér er valsað í, og merkt er Gísla Brynjólfssyni eru sögubrot. Þar er m.a.:

Sagan af Járnsmið
— eptir fyrirsögn móður minnar.

Einu sinni var kerling í koti og átti sèr eirn son sem hèt Járnsmiður.
Önnur bjó í koti þar hjá og átti sèr þrjá syni, en ekki segir sagan hvað
þeir hētu. Járnsmiður var

Þannig endar sögubrotið af Járnsmið.

3.6 Nokkur ævintýri

Á blaðjöðrum eru ævintýraheiti og glefsur úr ævintýrum, tölusett og þannig skilgreind af skrifara: „Sögur, sem móður mína rænkur við að hafa heyrt, þegar hún var barn, og man ögn úr, en ekkert í samanhengi“.

Fyrst eru brot úr Fertrams sögu og Ísoddu og hljóðar svo:

I. Fertrams saga og Ísoddu. —

Ísodda var sett í grifju með þernum sínum tveimur, hún hafði skæri við belti sitt og komst upp með því að gera holur í veggina með þeim; Þá fleygði hún þeim niður til þernanna, en þær gátu ei beitt rétt og dóu báðar: Hún gekk síðan með Fertram og þekkti hann hana ei; er hún gekk hjá skemmu sinni, er áður var, kvað hún:

„Áður varstu fögur á foldu,
Nú ertu orðin svört að moldu,
skemmu mín“ —

að læk komu þau þá, hún kvað:

„Hèr er sá lækur, sem Fertram og Isodda bundu sínar tryggðir saman,
hann gaf henni hring, en hún gaf honum glófa.“ —

Síðast komu þau að grifjunni, hún kvað:

„Hèr liggur Ey og fley,
báðar mínar skemmumey,
skildi eg eptir skærin hjá,
gekk eg báðum dauðum <frá.“>

Þá mun hann hafa þekkt hana. (cfr. danskt kvæði „Kong Vald(emars) Datter og Al(kors) Søn i Nyer(ups) Idunna 1812. og Rask's d. Gr. á ensku“. (þ. e. Danish Grammar. Edited by Thorl. Gudm. Repp. Kh. 1846).

Í Þjóðsögum Jóns Árnasonar (II 1862–1864:320–326) er skylt ævintýri,
„Sagan af Tístram og Ísól björtu (Eptir sögn í Dala sýslu.)“. Þar segir svo frá
á bls. 325 að Ísól leit á gryfjuna, og segir:

Hèr liggur Eya og Freya,
báðar mínar skemmumeyar.
Skærin mín þeim skildi eg hjá
og dauðum gekk svo báðum frá.

Athugasemd Jóns Árnasonar neðanmáls er á þessa leið:

... þessa vísu hefir Herra Gísli Brynjúlfsson þannig [sjá athugasemd
við næstu sögu á undan]:

„Hèr liggur Ey og þey,
báðar mínar skemmu-mey;
skildi' eg eptir skærin hjá,
gekk eg báðum dauðum frá.“

Vísan í athugasemdinni neðanmáls er nauðalík þeirri gerð sem hér að ofan
var tilfærð úr Fertrams sögu og Ísoddu eftir 3312.

Næsta ævintýrabrot sem skrásetjari blaðanna í 3312 skrifar eftir fyrirsögn
móður sinnar er úr sögu af Vilfríði Völufegri:

II. Af Vilfríði Völufegri. Stjúpmóðir er hèt Vala, öfundaði stjúpdóttur
sína, Vilfríði, af fegurð og hrakti hana `og lagði á' hún átti gler, er hún
spurði um hag hennar, með þessum formála:

„Segðu mér það, glerið mitt,
gullinu búna:
hvernig líður Vilfríði
Völufegri núna!“

Einhver hafði kallað meyna „Völufegri“, og þar af kom öfundin. (cfr. hina þ. sögu „Schneewitchen“).

Þýska sagan kom út í íslenskri þýðingu Magnúsar Grímssonar undir nafninu *Mjallhvít*, Kaupmannahöfn 1852. (Um Vilfríðarsöguna íslensku vísast í Bjarni Einarsson 1955:cx1–cxli, 67–68, Maurer 1860:280–281 og Einar Ól. Sveinsson 1929:99).

Þriðja ævintýrabrotið er úr sögu af Mjaðveigu Mánadóttur:

III. *Mjaðveig Mánadóttir.*

Stjúpm. átti þrjár dætur, en Mjaðveig var stjúpdóttir hennar; allar voru þær kon. dætur. Mjaðv(eig) tindi gullskò sínum ùti, eða missti ofaní læk; þann skò fann konungsson einhver og kom síðan á bæ þeirra systra að vita hver ætti, en ein af als. hjò af hæl sinn svo sèr væri màtul. og fèkk kons. hennar og sigldi burt með. Mjaðv(eigu) sà hann ei; en fuglar flugu yfir `stafni á´ skipum hans, er hann sigldi frá landi og kváðu, en einn af m. h. skyldi fuglamàl:

Situr í stafni höggvinhæla,
fullur skòr af dreyra,
heima situr hún Mjaðveig Mánadóttir,
hálfu betra brúðarefni.

Þà mun hafa verið gað að, og hann snúið aptur og átt Mjaðveigu.

IV og V eru söguheiti, en ekkert tilfært úr sögunum sjálfum. Um fyrri söguna á íslensku, „IV. Af Gríshildi þolinmóðu“, vísast til Halldórs Hermannssonar (1914) og Seelows (1989:131–132).

Þá er að lokum: „V. Af Sigríði Eyjafjarðarsól, að hún heldr, en man ekkert um.“ Saga af Sigríði Eyjafjarðarsól er í Þjóðsögum Jóns Árnasonar (1954: 203). Gísli Brynjólfsson hefur náð í Sögu af Sigríði Eyjafjarðarsól, þótt móðir hans myndi hana ekki. Í NKS 3312 4to í myndasafni Stofnunar Árna Magnússonar á Íslandi, sem hér er stuðst við í fjarveru handrits, er: „Sögubrot af Sigríði Eyjafjarðarsól. Fra UB. 1932; af Gísli Brynjólfssons den yngres Papirer“. Á fremstu síðu með sögunni efst í vinstra horni stendur: „frá Margretu móðursystur minni 1853 v. 54“. Skilgreining á forsíðu er mis-

vísandi, og fyrirsögn sögunnar á fremstu síðu sem er í samræmi við hana: „Sögubrot af Sigríði Eyjafjarðarsól.“ Sagan virðist vera heil og óskert og segir í sögulok:

... og líkur svo þannig sögunni af Sigríði Eyjafjarðarsól. — Sigríður Eyjafjarðarsól er elst þriggja systkina á Grund í Eyjafirði, bróðir hennar er nefndur Jón, systir hennar Ingibjörg. Sigríður var fríðust kvenna á þeim dögum, og var hún því kölluð Eyjafjarðarsól.

3.7 *Hellismannasaga*

Verður þá að færa sig um set, og kemur að því í geymsluörkinni sem varðveitir eiginhandarrit Gísla samkvæmt áletrun bókavarðar í NKS 3312 4to sem einkanlega tengist Hellismannasögu og skiptum Gísla við Berling. Er þá fyrst að geta um blað sem þarna liggur og geymir greinarkorn undir fyrirsögninni „Islandske Folkesagn.“ Utanmáls er hripað með ritblýi: „Sumarið 1852, og þá prentað í *Berling*.“ Upphafið er á þessa leið:

Det var først efter at brødrene Grimm havde udgivet deres berømte Samling af Eventyr at Folk i Almindelighed begyndte at anerkjende den uudtømmelige Skat af Oldtidsoverlevering der laa begravet i deres egne Folkesagn. Det Exempel, som Grimm havde givet blev hurtigt fulgt i mange Lande og de forskellige Samlinger, man allerede besidder have unægtelig bidraget over[ordent]lig meget til en rigtigere Opfatning af Folkenes indbyrdes Slægtskab og deres Oldtidstro. Som bekjendt har Island fremfor de fleste andre Lande det Held, at ikke alene dets egne men endog hele Nordens ældste og oprind(e)ligste Sagn blev der optegnede, medens det episke Liv og den oprindelige Simpelhed, Sæder og Skikke endnu vedligeholdte sig i sin fulde Kraft — thi at saakaldte Sagaer ere i Virkeligheden intet andet end en umiddelbar, rigtignok ofte med Mesterhaand ordnet Nedskrivning af den samme Tradition, der endnu ligger til Grund for Folkesagnene. Men saa heldig denne Omstændighed end var for Islands og hele den germaniske Oldtids Historie, saa har den dog havt de Følger for Island at af de Mængde Sagn der endnu haves, kun meget faa kunne føres tilbage til de ældste Tider. Island har, naar man undtager nogle enkelte digte, der endnu specielt betegnes som „fornkvæði“ (Oldtids-digte) f.Ex. „Kö[tlu]draumur“ o.s.v. ulige i Formen — Intet at opvise der kan sættes i Klasse med de danske Kjempeviser eller lignende Middelalderskvad i flere europæiske Lande.

Á eftir þessu greinarkorni fer ritgerð á dönsku undir fyrirsögninni „I. Fortællingen om Hulemændene (Hellismannasaga.)“ og á eftir fylgir dönsk þýðing Hellismannasögu sem reynist vera þýðingin sem prentuð var í *Berlingi* 1852 lítið breytt. Upphaf sögunnar er þannig í NKS 3312 4to:

Hellismannasaga

Sagnet fortæller at i fordums Tider forenede 18 Skoledisciple fra Hólum sig om at blive Stratenrövere. Nogle sige, at Aarsagen dertil var, at de havde dræbt en gammel kone der paa stedet. De sluttede sig sammen, lovede troligt at følge hverandre og opsloge deres bo i Surtshulen ved Kalmannstunga. De havde to Kvinder med sig, og man siger at de fik børn med dem, men at de druknede dem alle i en Sö, som er inde i hulen. De rövede folks kvæg der paa hederne og drev det hjem til deres bolig om Efteraaret i hundredviis. Sagnet fortæller at de dreve Faarene hen til det store hul som er paa hulens Tag tæt indenfor dören og stödde dem derpaa ned igjennem Aabningen for ikke at behöve at slagte dem, hvilket syntes dem alt for megen Uleilighed. Dette foranledigede at böndernes hjórder sjælden vare fuldtallige naar de hentedes hjem fra bjærgene om Efteraaret, hvilket de syntes saare ilde om uden dog, at kunne forhindre det, thi Ingen vilde udsætte sig for den fare at falde i hulemændenes Hænder. Man ved ikke at de have dræbt noget Menneske eller gjort Indbrud paa Gaardene men de bare altid Vaaben og vare mange sammen. De skjulte sig heller ikke og det var deres sedvane at besøge Kirken i Kalmannstunga. Der stode de midt paa Gulvet i en Rad med Ryggene vendte imod hinanden og deres vaaben ved siden, saa at bönderne ikke fandt det raadeligt at angribe dem, skjönt de gjerne vilde. Dog undgik hulemændene ikke herredsbeboernes Svig. Det hedder at beboerne af Hvítársíða forsamlede sig og lagde Raad op om, hvorledes de skulde fordrive disse Ransmænd fra Nabolaget eller udrydde dem. Bondesönnen i Kalmannstunga samtýkkede da i at prøve paa at svige hulemændene, men betingede sig at Bönderne lode ham ene raade og ydede ham trofast hjælp naar han vilde det. Dette blev ham lovet. Bondesönnen opsögte nu hulemændene, bad om deres Beskyttelse og sagde at han önskede at forene sig med dem. Hulemændene vare uvillige til at tage imod ham og sagde, at der muligviis var svig under. Han nægtede det og svor dem dyre Troskabsæder ...

Þannig heldur sögunni áfram, og þarf ekki frekar vitnanna við, svo auðsætt er

það að dönsk þýðing Hellismannasögu í 3312 á blöðum sem bókavörður eignar að því er virðist réttilega Gísli Brynjólfssyni yngri er söguþýðingin sem birtist í *Berlingi* 1852. Endir sögunnar í 3312 er einkafrásögn útgefandans í *Berlingi* sem skýrir frá hefnd Eiríks á bóndanum í Kalmanstungu úti í smiðju.

3.8 *Saga af Þorbirni kólku*

„II. Þorbjörn kólka.“ Í 3312 næst á eftir Hellismannasögu á dönsku er frásögn á dönsku af Þorbirni kólka og þessi athugasemd utanmáls:

Den anden af de to efter Indholdet öjensynl. gamle Fortæll., vi her have at meddele gaaer endog længere tilbage i Oldtiden end den første neml. til den allerældste Landnamstid.

Neðar á sömu spássú er hripað með ritblýi: „Sumarið 1852, átti að fara í *Berling*, en var ei tekið upp.“

Eftir þessari athugasemd og athugasemdinni sem greint var hér framar að (bls. 186) stendur utanmáls við „Islandske Folkesagn“ hafðist upp á Hellismannasögu á dönsku sem birtist í *Berlingi* í ágústmánuði 1852, og er endurprentuð hér á undan ásamt inngangi sem svipar til greinarinnar „Islandske Folkesagn“ í 3312, svo að ekki fer á milli mála að þar er um að ræða sama ritverk.

Sjálfsgagt hefur Gísli ætlað sér að fá báðar sögurnar birtar, Sögu af Hellismönnum og Sögu af Þorbirni kólka, en einungis Hellismannasaga fundið náð hjá ritstjórn *Berlings*, og hefur Gísli lagað innganginn að því. Að öðru leyti er inngangurinn í *Berlingi* nauðalíkur uppkastinu í 3312. Sjálfur hafði Gísli þá skapgerð að ekki er ólíklegt að frásögnin af hetjulegri viðureign hellisbúa og bænda hafi verið honum að skapi ekki síður eða þó öllu framar þurri og héraðsbundinni frásögn af Þorbirni kólka og hefur það vegið þyngra, þegar velja þurfti á milli, þótt Þorbjörn kólka hafi aldurinn fram yfir að álit Gísli sem kannast við Þorbjörn kólka sem nam Kólkumýrar og frá segir í Landnámabók og fleiri fornum ritum sem Gísli þekkti og trúði til fullnustu, einkum „den paalidelige Landnáma“. Þorbjörn kólka er í safni Magnúsar Grímssonar og Jóns Árnasonar, frá 1852, sem Gísli hefur undir höndum og vísar til í prentuðum inngangi í *Berlingi*. Hitt er ljóst af orðum Gísli að honum þykir Hellismannasaga fornlegust sagnanna tveggja sem gat nægt til þess að hún varð fyrir valinu, hafi Gísli mátt velja. Þá er líklegt að Gísli og ekki síður stjórnendur *Berlings* sjái í hendi sér að reyfarakennt efni Hellismannasögu verði líklegt til vinsælda og dönskum blaðalesendum skapfelldara en Þor-

björn kólka, héraðsbundin örnefnasaga, lítt áhugaverð fyrir utanhéraðsmenn, hvað þá að hún væri líkleg til að vekja áhuga útlendinga.

3.9 Yfirlit

Skráin hér að framan um efni á blöðum í 3312 sem rakin verða til Gísla Brynjólfssonar er ekki full í þeim skilningi að allt sé upptalið, en reynt var að tína það til sem styðja kynni þá áletrun bókavarða á umbrotsblaði að innlögð blöð sem þar eru lögð saman séu úr eigu Gísla yngra Brynjólfssonar og með hans hendi og Hellismannasaga, eins og frá henni er gengið í Berlingi 1852, sé verk Gísla.

Þar er skemmst frá að segja að þetta skörðotta yfirlit bendir eindregið til Gísla. Er fyrst að nefna það hvernig Sunneva Markúsdóttir kemur við sögu, „fóstra móður minnar á Möðruvöllum“. En móðir Gísla Brynjólfssonar yngra var Guðrún Stefánsdóttir frá Möðruvöllum sem fyrr sagði. Tengsl Sunnevu við heimilið á Möðruvöllum má marka af *Manntali 1816*. Þá er Guðrún Stefánsdóttir í foreldrahúsum, 17 vetra. Vinnukona á Möðruvöllum er Sunneva Markúsdóttir, 65 ára, fædd á Upsum í Eyjafirði (sjá *Manntal á Íslandi 1816:923–924*). Sunnevu er lítillega getið í prentuðum mannfræðibókum og ættvísiritum, og þá helst að því að hún var dóttir foreldra sinna, Markúsar prests Magnússonar, á Upsum á Upsaströnd og víðar. Móðir Sunnevu, kona séra Markúsar hét Sigríður og var Þorláksdóttir. Þá er það tekið fram um Sunnevu að hún var barnfóstra á Ketilsstöðum á Völlum, ógift og barnlaus (sjá Stefán Aðalsteinsson 1978:334–335 og Pál Eggert Ólason 1950:472). Húsmóðir á Ketilsstöðum var Anna Sigríður Stefánsdóttir frá Möðruvöllum, kona Páls Melsteðs sýslumanns, systir Guðrúnar á Hólum konu dr. Gísla Brynjólfssonar. Á heimili móðursystur sinnar á Ketilsstöðum fæddist Gísli Brynjólfsson yngri. Vilji Gísla skálds og fræðimanns stóð til margra hluta, þótt ekki yrði alltaf mikið úr. Hug hans til þjóðfræðasöfnunar má nokkuð marka af blöðunum í 3312, og hefur þó líklega minna orðið úr en efni stóðu til, enda mátti hugarflug Gísla sín ekki mikils, þegar til kastanna kom, þveröfugt við þrautseigju Jóns Árnasonar sem segja má að tækist það ótrúlega vel sem Gísli vildi og sá fyrir sér í hillungum.

4 Athugasemdir við inngang Gísla

Gísli rekur upphaf hins almenna og frjósama þjóðfræðiahuga til Grimm-bræðra í Þýskalandi sem verðugt var og vænta mátti. En drjúgur hluti inngangsins, eins og hann birtist á prenti, er um Hellismannasögu. Til marks um háan aldur

bendir Gísli á vitnisburði fornrita um Surtshelli sem hann kann full skil á og fer rétt með, þótt ályktanirnar sem hann dregur af þeim séu umdeilanlegar, enda hefði hann þegið að hafa í höndum aldursgreiningu beina sem vísindi 20. aldar leiddu í ljós, og ekki var á valdi 19. aldar manna, og er þá átt við aldursákvörðun með geislakolsmælingu á kýrhnútu sem Halldór Kiljan Laxness tók í Surtshelli 1948 og reyndist vera bein frá um það bil 940 (Ólafur Briem 1983:40, Halldór Kiljan Laxness 1949:100). Þá þarf ekki að efa að kenningar Halldórs Laxness og hugmyndir um fornleg eldstæði í hellinum hefðu hugnast vel Gísla skáldi Brynjólfssyni (Halldór Kiljan Laxness 1949: 101). Öðrum ummælum skáldsins frá Laxnesi hefði Gísli andmælt kröftuglega, og hefðu skáldin seint orðið á einu máli um sannleiksgildi íslenskra fornrita, enda hafa margir klappað þann steininn með misjöfnum árangri. Án gagnrýni er Gísli ekki, sem kemur fram af því að hann velur Landnámabók kenniorð sem öðrum fornritum hlotnast ekki: „den paalidelige Landnáma“. Enda er skemmst frá að segja að Landnámabók verður Gísla mikilvægasta eða nánast eina heimildin um Surtshelli fyrr á dögum, og var auðvelt til að taka þar sem hún var nýlega prentuð í útgáfu sem vel var vandað til: *Íslendínga sögur*, udgivne efter gamle haandskrifter af det kongelige nordiske oldskrift-selskab. Første bind. Kjöbenhavn 1843. Að þessu leyti var vel í hendur búið, enda vitnar Gísli yfirleitt rétt til bókarinnar, ef undan er skilin fljótfærnisvilla þar sem nefndir eru synir Smiðkels. Þar er annar ranglega nefndur „Audur“ í Berlingi, en heitir Auðunn í Landnámabók (*Íslendínga sögur* 1843:67). Gísla er í mun að gera þjóðsöguna sem elsta. Í hita leiksins beitir hann rökum sem eru sýnilega gagnslaus og sanna ekkert. Þannig verða örnefni á sögu sviðinu meginröksemd fyrir háum aldri þjóðsögunnar og vísa sem Gísli viðurkennir þó að sé „nyere i sin nuværende form“, en ræður það af efni hennar að hún sé forn („øjensynlig efter Indholdet gamle og uforandrede bevarede i Traditionen“). Vísa Eiríks er í Hellismannasögu eins og hún er prentuð í *Íslenskum æfintýrum* (Magnús Grímsson og Jón Árnason 1852:96). Ekki þarf að ætla að Gísli hafi haft aðra heimild um vísuna, enda kemur hún alveg heim við lýsingu Gísla, og þarf óbeislað hugarflug og mikinn sönnunarvilja, að láta sér detta það í hug að slíkur þjóðsagnakviðlingur markaði sögunni aldur aftur á miðöldum. Hitt er annað mál og kemur ekki svo mjög á óvart að vísuna og einhverja gerð Hellismannasögu má njörva niður á 17. öld með fullgildum rökum, þótt ekki sé sagan varðveitt í heild frá þeim tíma, svo að mér sé kunnugt, og væri að vísu nokkrum öldum of seint fyrir Gísla skáld Brynjólfsson. Fyrir aðra sem ekki eru jafn kröfuharðir um sönnun fyrir forn-
eskjaldri þjóðsagna fer hér á eftir sögubrot sem sýnir tilvist Hellismanna-

sögu eða einhverra sagna sem henni voru náskyldar á 17. öld, eða nærri aldamótunum 1700, hið síðasta. Um þetta er órækur vitnisburður í Árnasafnshandriti sem nú skal vikið að.

5 Sögubrot í AM 253 II 8vo

Blað sem geymir brot úr Hellismannasögu er aftast þriggja blaða eða blaðparta í handriti í Árnasafni í Reykjavík, AM 253 II 8vo. Blöðin hafa orðið fyrir ómildri meðferð og eru öll skemmd á sama hátt, skorin eða klippt í odd að ofan. Hefur trúlega átt að nota þau við bókband eða á einhvern annan hátt til styrktar, sem má einu gilda. Það sem hafst hefur upp úr tiltækinu er líklega það eitt að drjúgur hluti af upphaflegu lesmáli er horfinn. Skriftarlag er með tvennum hætti, og verður ekki ráðið af samanburði hvort sami maður skrifar, og hefði hann þá haft tvenns konar handarlag á valdi sínu sem ekki var fátítt. Á bl. 1–2 er sett letur, og er þar brot af skýrslu um Þórisdalsför prestanna séra Helga Grímssonar á Húsafelli og Bjarnar Stefánssonar á Snæfuglsstöðum í Grímsnesi. Skriftin á bl. 3r er fljótaskriftarlegri. Þar er brot úr Hellismannasögu eða náskyldri frásögn. Þannig vill til að þarna er vísa Eiríks sem Gísli Brynjólfsson vildi leggja fullmikið upp úr, og verður ekki til að skjóta stoðum undir ályktun skáldsins. Vísan er nákvæmlega eins og 19. aldar menn fóru með hana, og ekki hótinu fornlegri, þótt handritið sé liðlega tvö hundruð árum eldra, að ætla má. Aftan við Hellismannasögubrotið á bl. 3r hefur skrifarinn sett upphafsstafi sína „HGS“ sem óvíst er hvernig lesa á úr. Af þekktum skrifurum frá síðari hluta 17. aldar er nærtækast að nefna Helga Grímsson á Húsafelli. Og væri þá blaðsíða 3r skrifuð af Helga sem kunnastur er fyrir þátttöku í Þórisdalsför með Birni Stefánssyni 1664, og skýrslu sína um förina. Hefur Helgi hugsanlega sett saman frásögn um ræningja í Surtshelli, enda var Helgi Grímsson fornmenntafróður. Hann var í þjónustu séra Þórðar Jónssonar í Hítardal um skeið og þekkti Þórðarabók Landnámu þar sem getið var Hellismanna. Þá er vert að hafa í huga athugasemd um vísu Eiríks og samanburð við bragarhátt fornskálda sem Helga væri trúandi til að kunna skil á, og ekki undarlegt að Helga leiki forvitni á sögusögnum af stigamönnum í Surtshelli, sonur prestshjóna á Húsafelli, í næsta nágrenni við Surtshelli, enda áhugasamur um forn fræði sem Þórisdalsför ber með sér og skýrsla um hana. Víst er það að Helgi hafði bókskrift á valdi sínu, engu síður en fljótaskrift og mætti bera saman fyrstu blöðin í 253 II og Húsafellsbók, Sth papp 22 fol, í Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi, með settleturskrift Helga. Dæmi um fljótaskrift sem hann gat beitt fyrir sig er í Bps A II 8 í Þjóðskjalasafni Íslands,

bl. 282. Séra Helgi á Húsafelli lést 1691, 69 ára gamall, eftir því sem segir í Fitjaannál (Annálar 1400–1800). Í Þórisdal fóru þeir Björn Stefánsson sumarið 1664. Sú frásögn er prentuð í *Blöndu* og nefnist „Sagan af því hversu Þórisdalur er fundinn. Eftir séra Helga Grímsson á Húsafelli“. Í inngangsorðum segir Jón Gíslason, útgefandi sögunnar (Helgi Grímsson 1948:335):

Sagnir herma að Helgi prestur hafi kannað fleiri staði en Þórisdal. Hann fór einnig í Surtshelli. Í honum áttu eftir þjóðtrúnni að vera kynjavættir, sem grönduðu þeim er þangað leituðu. En ekki er til lýsing þeirrar farar.

Hinu hefur Jón Gíslason gleymt, að geta þess hvar þeirra sagna sé að leita. Sökum skemmda á AM 253 II 8vo fæst samhengi í frásögnina á blaði 3r því aðeins að stuðst sé við sögur síðari manna. Hér er höfð hliðsjón af Hellismannasögu í Þjóðsögum Jóns Árnasonar (1954:290–293). Sögubrotið í 253 II bl. 3r á sér nána hliðstæðu í Hellismannasögu, þegar svo er komið að Hellismenn eru eltir úr Vopnalág og drepnir á flótta allir nema Eiríkur sem komst undan (Jón Árnason 1954:292). Brotið í AM 253 II bl. 3r, það sem eftir er, er á þessa leið það sem lesið verður og ráðið í með stuðningi Jóns Árnasonar:

oo...oor huór oo...looand. Þorval[ldur] oo...loo[s]aman fyrirsatur.
Margoo...looeckum. Gunnlaug i G[unnlaugs[hó]]ffda i Gilzbacka-
hraune. Vi[l]mund hia Vilmundar steine fyrer utan| Husafell. Eirik vid
Eiriks|Nef i Balljókke fyrer sunnan hraunid| hann fõthjuggu þeir er
hann elltu, og| skal hann so qvedid hafa er i gny|puna upkomst.|

Hjartad mitt er hladið með kurt,
huóрге nær að skeika,
<Med> fótinn annann för eg a burt,
fäer mun epter leikal

En líjkara þætte mier þesse vijsa være ýngrel þott honum sie eignud:
Puij fyrre menn quadul helldur med annan bragarhátt sem sógur vottal
Þetta sie sagt um Swrtzhellir og þa Stigamennl er þar hielldu sig. HGS.||

Þannig endar sögubrotið í 253 II, bl. 3r, og ber með sér þótt skert sé að nöfn stigamanna sem fram koma í Hellismannasögu á 19. öld og tengsl þeirra við örnefni eru fullmótuð hundrað árum fyrir daga Magnúsar Grímssonar hið síðasta og líkast til einum hundrað og fimmtíu árum fyrr en þeir Magnús Grímsson og Jón Árnason hófu söfnunarstarf hér á landi. Þá hefur vísa Eiríks leikið í munni fyrri kynslóð jafnlangt aftur. Um hitt hvað áður var myndu

nútiðarmenn engu fróðari en Gísli skáld Brynjólfsson og verða varla um sinn, ef þá nokkurn tíma sem mætti þykja meira en lítið vafasamt, nema þá í skáldlegu hugarflugi sem alltaf er jafngilt eða ámóta ófullnægjandi eftir lyndiseinkunn hvers og eins. Þó verður seint séð fyrir hvað leynast kann í íslenskum handritum sem bíður seinni manna. Þar gæti leynst happdrættisvinningur á góðu dægri. Og verða vonandi einhverjir sem leggja eyra við, ef slíkt kæmi upp á.

6 Hellismannasaga Gísla skálds Brynjólfssonar

Heimild Gísla um Hellismannasögu er prentað kver sem hann getur um í inngangi sögunnar: „den i Reykjavik i Aar udkomne Samling af islandske Eventyr af M. Grímsson og Jon Arneson“ (sjá Magnús Grímsson og Jón Árnason 1852) — Hellismannasaga er á bls. 90–99. Á bls. 99 er frásaga af sakamanni sem forðaði sér með því að hlaupa í Surtshelli og hljóp dag og nótt og kom loks upp á Langanesi og voru skórnir fullir með gullsand, enda hafði hann um tíma gengið í sandi miklum og vaðið hann upp yfir ökkla. Hafði það verið líkt og ægisandur á sjávarströnd. Aftan við Hellismannasögu í Berlingi getur Gísli um „Almuens Overtro“ varðandi Surtshelli, „hvad der et andet Sted meddeles i vor Eventyrsamling om den“, það er tekið eftir *Íslenzkum æfintýrum* (Magnús Grímsson og Jón Árnason 1852:99).

Gísli lætur þess getið hvar frásögnin endar í *Íslenzkum ævintýrum*; aftan við er annar ólíkur endir sem Gísli kveðst hafa heyrt og tekur fram að honum þyki hann ekki síður fornlegur. Að svo komnu er mér ókunnugt um uppruna þessa niðurlags og ekki með öllu grunlaust um að Gísli skáld hafi sett hann saman sjálfur. Þó þarf það ekki að vera, og má vel vera að þannig hafi sagan endað í einhverri uppskrift sem Gísli hafði fyrir sér eða Gísli hafi heyrt þannig frá sagt sem hann sjálfur segir. Hvorutveggja gæti verið, og kynni að skýrast, þótt síðar yrði. Skemmtilegast væri að hugsa sér að Gísli hefði niðurlagið úr eftirriti AM 253 II 8vo óskemmdu, en ekkert get ég fært fram því til stuðnings.

Stafirnir „M. G.“ í fyrirsögn Berlings vísa til Magnúsar Grímssonar. Hann er á titilblaði *Íslenzkra ævintýra* á undan Jóni Árnasyni, og var því eðlilegt að kenna þjóðsöguna við hann, enda mátti Gísli vera kunnugt að Magnús var Borgfirðingur að ætt og uppruna og ekki ólíklegt að hann ætti eitthvað í Hellismannasögu, héraðssögu Borgfirðinga. Að vísu þurfti Gísli ekki að fara í neinar grafgötur um hlut Magnúsar að Hellismannasögu. Þar lék ekkert á tveim tungum. Hellismannasaga er í handriti Magnúsar Grímssonar, AM 268

4to (bl. 57), sem sent var hinu konunglega norræna fornfræðafélagi í Kaupmannahöfn, Det kgl. nord. Oldskriftselskab, fyrir miðja síðustu öld. Handritið er komið í Árnasafn 1886 um hendur Gísla Brynjólfssonar yngra, að sögn Kr. Kálunds (1894:281): „Beholdt gennem docent G. Brynjólfsson 1886.“ Þannig mun vera um fleiri handrit sem bárust Fornfræðafélaginu að þau höfðu viðdvöl hjá Gísla.

Um aldur Hellismannasögu og uppruna er flest í óvissu. Þó er svo að sjá sem kveikjan að henni sé öðrum þræði örnefni og örnefnasögur úr Borgarfirði, en trúlega einnig Landnámabók þar sem þess er getið að drepnir voru átján Hellismenn á Hellisfitjum, en Auðunn Smiðkelsson brenndur inni á Þorvarðsstöðum, og í annan stað að það voru synir Smiðkels, Þórarinn og Auðunn, sem réðu fyrir Hellismönnum sem skýrði að Auðunn var brenndur inni. Sérlegast og óvæntast kynni það að vera að þjóðsagnatalan átján verður fyrir þegar í Landnámabók. Þá er ekki vert að ganga fram hjá þeirri niðurstöðu sem nýjustu og nákvæmustu rannsóknir á Surtshelli leiða til, að hleðslan í Vígishelli beri því órækt vitni að þar hafi hópur manna byggt sér hæli, en geislaeðling á kýrhnútu úr Surtshelli benti til þess að þar væri bein frá um það bil 940, þó með 100 ára skekkju til eða frá. Þetta leiddi til þeirrar niðurstöðu, að allar stoðir rynnu undir þá skoðun að það væri rétt hermt í Landnámu að óaldarflokkur hefði lagst út í Surtshelli á 10. öld og hafi átt ítök niðri í byggðinni (Ólafur Briem 1983:40). Það er tilgáta Ólafs Briem (1983:41) að alltaf hafi lifað með þjóðinni einhver óljós minning um 18 útilegumenn í Surtshelli, en eftir því sem hinir raunverulegu atburðir féllu meir í gleymsku hafi ímyndunaraflið fengið lausari tauminn. Gísli Brynjólfsson veitti því athygli hversu mjög Torfi Valbrandsson kom við sögu sem ræningjabani samkvæmt Landnámu og Harðar sögu eða eins og Óskar Halldórsson (1975:98) kemst að orði um viðkomandi grein í Landnámabók: „Í heild virðist greinin vitna um óvenjulegan skörungsskap höfðingja við að koma óaldarmönnum fyrir kattarnef“. — Þórhallur Vilmundarson, útgefandi Harðar sögu, dregur hitt fram, og leggur áherslu á þetta að einn og sami maður hafi eytt eða átt þátt í að eyða þremur óaldarflokkum sem allir beri þar að auki heiti sem enda á *-menn*, verði að telja tortryggilegt (1991:xxviii). Verður sjálfsagt seint úr sannleiksgildi sagnanna skorið, svo að öllum líki, og ótvírætt sé.

HEIMILDIR

AM 268 4to

AM 253 II 8vo

Bps A II 8

NKS 3312 4to

Sth papp 22 fol

Annálar 1400–1800 I–VI. 1922–1987. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.

Benedikt Gröndal. 1965. *Dægradvöl*. Útg. Ingvar Stefánsson. Mál og menning, Reykjavík.

Berlingske politiske og Avertissements-Tidende. 1852, 11. og 12. ágúst.

Bjarni Einarsson (útg.). 1955. Munnmælasögur 17. aldar. *Íslensk rit síðari alda* 6. Hið íslenska fræðafélag, Reykjavík.

Einar Ól. Sveinsson. 1929. *Verzeichnis isländischer Märchenvarianten*. Helsinki.

Eggert Olafsson og Bjarne Povelsen [Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson] 1772. *Reise igjennem Island* I. Sorøe.

Gísli Brynjúlfsson. 1891. *Ljóðmæli*. Kaupmannahöfn.

———. 1952. *Dagbók í Höfn*. Útg. Eiríkur Hreinn Finnbogason. Heimskringla, Reykjavík.

Halldór Hermannsson (útg.). 1914. The Story of Griselda in Iceland. *Islandica* VI. Ithaca.

Halldór Kiljan Laxness. 1949. Lítil samantekt um útilegumenn. *Tímarit Máls og menningar*, 86–130.

Harðar saga. 1991. *ÍF* XIII. Útg. Þórhallur Vilmundarson og Bjarni Vilhjálmsson. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

Helgi Grímsson. 1948. Sagan af því, hversu Þórisdalur er fundinn. *Blanda* 8:333–355. Sögufélag, Reykjavík.

Íslendinga sögur I 1843. [Útg. Jón Sigurðsson.] Kjöbenhavn.

Jón Árnason (útg.). 1862–1864. *Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri* I–II. Leipzig.

———. 1950–1951. *Úr fórum Jóns Árnasonar*. Sendibréf I–II. Útg. Finnur Sigmundsson. Hlaðbúð, Reykjavík.

———. 1954. *Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri* II. Útg. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson. Þjóðsaga, Reykjavík.

Jónas Jónasson. 1934. *Íslenzkir þjóðhættir*. Útg. Einar Ól. Sveinsson. Reykjavík.

Kålund, Kristian. 1894. *Katalog over den arnamagnæanske håndskriftsamling* I. København.

Magnús Grímsson og Jón Árnason (útg.). 1852. *Íslenzk æfintýri*. Reykjavík.

Manntal á Íslandi 1816. 1947–1974. Ættfræðifélagið, Reykjavík.

Maurer, Konrad. 1860. *Isländische Volkssagen der Gegenwart*. Leipzig.

Mjallhvít. 1852. Schneewittchen. M. Grímsson hefur íslenskað. Kaupmannahöfn.

- Ólafur Briem. 1983. *Útilegumenn og auðar tóttir*. 2. útgáfa. Menningarsjóður, Reykjavík.
- Ólafur Davíðsson (útg.). 1898–1903. Íslenskar þulur og þjóðkvæði. *ÍSGVP* IV. Kaupmannahöfn.
- Óskar Halldórsson. 1975. Sögusamúð og stéttir. *Gripla* 1:92–104.
- Páll Eggert Ólason. 1950. *Íslenskar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* III. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Petersen, Erik. Bréf ritað greinarhöfundu 23. október 1991.
- Seelow, Hubert. 1989. *Die isländischen Übersetzungen der deutschen Volksbücher*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Sigfús Sigfússon (útg.). 1933. *Íslenskar þjóð-sögur og -sagnir* X. Hafnarfirði.
- . 1986. *Íslenskar þjóðsögur og sagnir* VII. Útg. Grímur M. Helgason og Helgi Grímsson. Þjóðsaga, Reykjavík.
- Stefán Aðalsteinsson. 1976–1978. *Svarfdælingar* I–II. Iðunn, Reykjavík.
- Þórhallur Vilmundarson. 1983. Safn til íslenskrar örnefnabókar 2. *Grímnir* 2:51–144.
- Þórunn Valdimarsdóttir. 1982. Þjóðernishyggja Gísla Brynjólfssonar. *Sagnir* 3:87–92.

SUMMARY

The focus of this article is Gísli Brynjólfsson (1827–1888), the poet and university teacher. It offers texts of his Danish translation of the Icelandic folktale *Hellismanna-saga*, and of his introductory article to this translation, published in *Berlingske Tidende* in 1852. The article examines Gísli's view of popular oral tradition and its relationship to the *Íslendingasögur*; his ideas on the origin and nature of Icelandic sagas are also treated. After discussion of the folkloristic material specifically related to Gísli in MS NKS 3312 4to, as well as of the manuscript's other folkloristic material, the article concludes by examining the origins and transmission of the folktale about the Hellismen.

Stofnun Árna Magnússonar
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík